

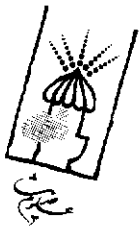

نگاهی به

«منهج» های حدیثی در کتب اهل سنت

◀ مرتضی وفايي

۱. الشيخ الكليني البغدادي و كتابه «منهج شناسی» و به تعبير روشن تر، «روش شناسی» یکی از شاخه های نو معرفتی در زمینه شناخت، ارزیابی و کاربرد علوم مختلف به شمار می آید و دیر زمانی نیست که در بعضی از دانشها رواج یافته است.
- این شاخه معرفتی کم و بیش در حوزه علوم دینی هم جا باز کرده است و روشهای تفسیری، کلامی، فلسفی و... از این زمره اند. اخیراً در حوزه حدیث و برخی از علوم وابسته به آن، مانند رجال تالیفات و مقالاتی از سوی پژوهندگان شیعی به چشم می خورد؛ مانند:
۱. سیدنا محمد هاشم حبيب العمیدی، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۴ ق
۲. الكليني والكافي، عبدالرسول غفّار، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق/ ۱۳۷۴ ش.
۳. دراسات في الحديث و المحدثين (بخش کوچکی از کتاب)، هاشم معروف الحسنی.
۴. آشنایی با بحار الانوار، احمد عابدي (همایش بزرگداشت علامه مجلسی، ۱۳۷۸ ش).

کار جدی تری در این شاخه نو از علوم حدیث انجام دهند.

با بررسی اجمالی نگارنده در تالیفات اهل سنت، آثاری چند را در این زمینه استقصا و مختصراً به تعریف و شناسایی آن پرداختیم، این تالیفات عمده به بررسی روش های دریافت، نقل و تدوین احادیث توسط محدثان بزرگ اهل سنت پرداخته است.^۲ امید است در فرصت های آینده توفیق حاصل شود، آثار مؤلفین شیعی در این زمینه نیز به تفصیل مورد شناسایی قرار گیرد، و این همت ناچیز درآمدی باشد بر کوشش های آتی پژوهندگان در «منهج شناسی» کتب حدیث شیعه.

و اینک آثار معرفی شده:

* تاریخ الحدیث و مناهج المحدثین،
تألیف: الدكتور محمود سالم عبیدات،
مراجعة المتن و التذقیق: الدكتور محمود
۱. با تتبع مختصر توانستیم به همین تعداد از تالیفات و پایان نامه ها دست یابیم، بی گمان تالیفات و پایان نامه های دیگری در ایران و سایر بلاد اسلامی از نگاهمان بدور مانده است.
۲. یادآور می شود این نوشته صرفاً یک نوع کتاب شناسی اجمالی است، و مطالب عرضه شده تنها دیدگاه مؤلفین آنها می باشد.

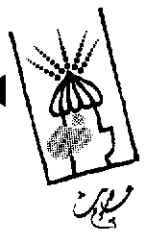
۵. روشهای فقه الحدیثی شیخ طوسی در کتاب استبصار (پایان نامه کارشناسی ارشد)، کمال صحرایی اردکانی، ۱۳۷۴ ش (معرفی شده در شماره پنجم فصلنامه علوم حدیث ۱۳۷۶ ش)

۶. تحقیقی پیرامون کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه کارشناسی ارشد)، محمود نظری، شهریور ۱۳۷۵ ش.
۷. روش تدوین کتاب من لایحضره الفقیه (پایان نامه کارشناسی ارشد)، خانم نیره جاویدانی، تابستان ۱۳۷۹ ش.

۸. درآمدی بر مکتب حدیثی علامه طباطبایی در تفسیر (پایان نامه کارشناسی ارشد)، سید سعید میری، ۱۳۷۸ ش.

۹. المنهج الرجالی و العمل الرائد فی الموسوعة الرجالیة لسید الطائفة آية الله العظمی البروجردی، سید محمدرضا الحسینی الجلالی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۰ هـ. ق ۱.

با توجه به حجم عظیم احادیث شیعه و تعداد قابل توجه کتابهای حدیثی شیعه، به نظر می رسد اهل سنت گوی سبقت را از ما ربوده اند و آثار معتابیهی عرضه کرده اند. سزاوار است محققین و دانش پژوهان،

نادی عیادت، دار المناهج، اردن - عمان،
چاپ اول، ۱۹۹۷ م.

مؤلف در این کتاب نسبتاً کم حجم،
به بررسی چند تن از محدثین و
بزرگان اهل سنت پرداخته، روش تدوین
و تنظیم احادیث را بیان کرده است، که ما
ذیلاً به توضیح چهار مورد آن می پردازیم:

الف. منهج مالک در «موطأ»

۱. نقل کردن احادیث صحیح و قوی
طبق مذهب و اجتهاد خودش، که بیشتر
احادیث متصل هستند.

۲. صحه گذاشتن بر «مرسلات» و
«بلاغات» (بلغنی آن ...).

۳. دقت در دریافت و پذیرفتن
احادیث، و تلاش بر اینکه جز از ثقات
نقل نکند.

۴. او بر اثر ملازمت با علما توانست
بین شخص «صالح و پارسا و حافظ» و
شخص «صالح و پارسا و غیر حافظ»
تمییز دهد و فقط از گروه اول حدیث
بگیرد.

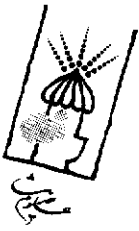
۵. روش مالک این است که در هر
موضوعی ابتدا روایات پیامبر، سپس آثار
صحابه، و سپس تابعین از اهل مدینه را

نقل می کند، و بسیار نادر است که از غیر
اهل مدینه نقل کند.

۶. به نظر بسیاری کتاب الموطأ مخلوطی
است از حدیث و فقه الحدیث، و بعضاً آن
را کتاب فقهی دانسته اند، چون در
بررسی الموطأ می بینیم گاهی بین حدیث
پیامبر (ص) و گفته های صحابه و تابعین
امتزاج کرده است، سپس اقوال بعضی
عالمان مدینه را ذکر کرده، و بعد سنت
عملیه ای که اهل مدینه بر آن بودند ذکر
می کند، و سپس نظر خود را بیان می دارد.

ب. منهج بخاری در کتاب صحیح خود
۱. علمای پیش از بخاری در جوامع
حدیثی، همه احادیث صحیح و غیر
صحیح را جمع آوری می نمودند، اما
کتاب وی اولین کتابی است که فقط به
نقل احادیث صحیح پرداخته است.

۲. او بیشتر از رجالی نقل حدیث
نموده که از طبقه اول رجال روایت نموده اند،
و به عدالت و ضبط مشهور بودند. زیرا
وی واقف بر احوال روایان بوده و قبل از
این کتاب، کتاب التاریخ الکبیر را که
حاوی چهارده هزار روای است تألیف
کرده است.

یا آثار صحابه است و به نظر بسیاری، فقه بخاری در «تراجم» او گنجانده شده است.

ج. منهج مسلم در صحیح خود

۱. امتیازی که صحیح مسلم نسبت به کتابهای قبل از خود و حتی بخاری دارد، شرایطی است که وی به آنها پایبند بوده و آن را در مقدمه کتاب ذکر کرده است.

۲. بیان روش تدوین و تقسیمات وی بر احادیث:

الف. احادیثی که حافظان متقن روایت کرده اند.

ب. احادیثی که افراد متوسط در حفظ و اتقان، که مورد قبول اند روایت کرده اند.

ج. احادیثی که ضعفا و ترك شدگان نقل کرده اند.

۳. او خود بیان می کند، مطالبی که توسط شخص ثقه ای که ضابط بوده، بر روایت اضافه شده را نیز پذیرفته است، و در مقابل، نص^۱ روایت شخص شاذ و منکر را مردود شمرده.

۴. او تأکید دارد که، بر هر کس که قدرت تمییز روایت صحیح از سقیم، و ثقه از غیر ثقه را دارد، واجب است که

۳. بخاری از میان ششصد هزار حدیثی که حفظ بوده، فقط چهار هزار حدیث صحیح از میان آنها استخراج نمود، و چنانچه احادیث مقطوع و تجزیه شده را کم کنیم، بیش از ۲۶۰۲ حدیث نمی ماند.

۴. در بعضی ابواب، به مناسبت ارتباط حدیث با چند باب و یا استنباط حکم فقهی، بعضاً احادیث تکرار شده است.

۵. همچنین به دلیل مناسبت احادیث با چند باب، بعضی احادیث نیز تقطیع شده است.

۶. صحیح بخاری اولین کتابی است که جامع همه موضوعات می باشد، یعنی شامل عقاید، تفسیر، فقه، سیره و آداب، زهد، فتنه ها و ... است.

۷. بخاری گاهی ضمن آوردن احادیث، فوایدی فقهی نیز، بر اساس استنباط خود ذکر می کند.

۸. بخاری برای هر موضوع یا بابی که می گشاید، مقدمه ای در توضیح و شرح آن ذکر می کند، که اصطلاحاً آن را «تراجم» گفته اند، و شامل آیات، روایات

جز از صحیح و ثقه روایت نکند.

۵. وی احادیثی که به لفظ «فلان بن فلان» تضعیف شده را صحیح می‌شمارد، به شرط آنکه؛ علم به دست آوریم که این دو در یک زمان بوده‌اند و امکان ملاقات و گفتگو داشته‌اند، یا اینکه خبری مبنی بر ملاقات و گفتگوی آنها به دست آوریم.

۶. او بر خلاف بخاری، برای هر حدیث؛ یک جایگاه قرار داده، و همه طرق و اسانید آن را در همانجا ذکر کرده، و تعبیر مختلف آن روایت را در همانجا آورده است. با این روش؛ او احادیث مرسل را با احادیث صحیح السند تقویت می‌کند، یا آنکه متن روایت را با متون دیگر تأیید می‌کند؛ و درجه صحت حدیث را بالاتر می‌برد.

د. منهج ترمذی در کتاب «جامع»

این کتاب دارای چند نام می‌باشد، که مهم‌ترین آنها: جامع ترمذی، صحیح ترمذی و الجامع الصحیح می‌باشد.

منهج او در این کتاب:

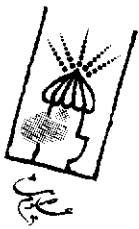
۱. ترمذی بین دو روش بخاری و مسلم جمع نموده، به عبارتی روش بخاری که به فقه اهمیت بیشتری می‌دهد،

و روش مسلم که حدیث را در جایگاه مناسب خود قرار داده و به اسناد روایت اهمیت می‌دهد، را به کار بسته است.

۲. روش ترمذی در جامع؛ روشی معلل است، به عبارتی؛ شرط ترمذی در اخذ روایت وسیع تر از بخاری و مسلم است، یعنی هر حدیثی را که فقیهی به آن عمل نموده داخل شرط خود گنجانده است. لذا در کتابش احادیث صحیح، واهی، متصل، منقطع، سالم و معلل را جمع آوری نموده، اما علل را در احادیث ذکر می‌کند، و به روشنی مرتبه آنها را از قبیل: صحیح، حسن، مرسل، یا غریب بیان می‌کند، و این از خصوصیات کتاب اوست.

۳. او اولین کسی است که حدیث را از حیث قبول و ردّ به سه قسمت تقسیم نمود: صحیح، حسن، ضعیف، در حالی که قبل از وی حدیث را به: صحیح و ضعیف تقسیم می‌نمودند. وی در انتهای جامع خود، در کتاب علل مقصودش را از حدیث «حسن» بیان می‌کند.

۴. ترمذی غالباً با احادیثی که اسنادش غریب است آغاز می‌کند، سپس به دنبالش

در مرتبه بعد، نتایج به دست آمده را با دیدگاههای علمای هم عصر بخاری، مانند: مسلم و ترمذی و ابی حاتم و ابی زرعه، و یا علمای بعد از بخاری، مانند: دارقطنی و بیهقی مقایسه کرده است.

سپس این نتایج حاصله را با قواعد کتابهای مصطلح الحدیث مطابقت کرده، تا میزان توافق و اختلاف دیدگاه تطبیقی امام بخاری، با دیدگاه نظری بسیاری از متأخرین را روشن سازد.

مؤلف، فصل اول را به تاریخچه حدیث و علوم حدیث تا قبل از بخاری اختصاص داده است. سپس به معرفی شخصیت بخاری و آثار علمی او پرداخته است.

در فصل دوم، منهج تصحیح احادیث نزد بخاری بدین شرح آمده است:

۱. عدالت رواة

۲. ضبط رواة

۳. اتصال سند

فصل سوم، که به منهج تحلیل احادیث نزد بخاری اختصاص دارد، با این مباحث تدوین شده است:

حدیث با اسناد قوی را ذکر می کند، یعنی حدیث را از پایین به بالا می نگرد.

۵. ابواب جامع ترمذی بیشتر بر مبنای ابواب فقهی بنا شده است. او به دو صورت به احادیث هر باب اشاره می کند. ابتدا چند حدیث را با سندش ذکر می کند، سپس به ذکر صحابه و تابعین و یا ائمه مذاهبی می پردازد که در همان باب روایت دارند، بدون آنکه متن و سند روایت را ذکر کند. بدین صورت که می گوید: «و فی الباب عن ابی بکر و علی و عائشه و فلان و فلان و ...»

* منهج الامام بخاری فی تصحیح الاحادیث و تعلیلها، ابوبکر کافی، إشراف: الدكتور حمزه عبدالله الملياری، دار ابن حزم، بیروت - لبنان، ۱۴۱۲ق/ ۲۰۰۰ م.

نویسنده در این کتاب، روش تحلیلی مقارن را به کار برده است، بدین نحو که پس از استقراء کامل صحیح بخاری و برگرفتن شواهد و مثالها، آنها را جهت استخراج قواعد نهفته در آن؛ تحلیل و بررسی کرده است.

دلایل آقای الملباری، دیدگاه علما را در صحت تمامی احادیث صحیح مسلم به عنوان مؤید سخن خود ذکر می کند، از جمله نظر: امام الحرمین، ابو بکر محمد بن عبدالله شیبانی، ابونصر عییدالله بن سعید بن حاتم السجزی، ابن الصلاح، النووی و ابن حجر.

- در ادامه، وی به بیان منهج مسلم در کتاب صحیح پرداخته، چنین بیان می کند: باید توجه داشت که مسلم در کتاب صحیح خود، ملتزم به رعایت ترتیب در ذکر روایات دو طبقه ای که در مقدمه کتاب خود اشاره کرده است؛ نمی باشد.

روش وی در ذکر روایات بدین صورت می باشد:

۱. بعضاً اسانید طبقه اول را مقدم می دارد.
۲. بعضاً اسانید طبقه دوم را مقدم می دارد.
۳. گاهی در یک باب؛ تنها احادیث طبقه اول را ذکر می کند.
۴. گاهی در یک باب در صورتی که حدیثی از طبقه اول نیابد، و نیز اگر طرق اسانید طبقه دوم به آن

۱. احادیث معلل در صحیح بخاری
۲. منحصر بودن روایت تنها به یک راوی یا «تفرّد در نقل» و اثرش در تعلیل روایت.
۳. اختلاف در اسناد یا در متن روایت و اثرش در تعلیل آن.
۴. وجود زیادات در سند یا در متن روایت.

* منهج الامام مسلم في ترتيب كتابه الصحيح و دحض شبهات حوله، الدكتور ربيع بن هادي المدخلي، مكتبة الدار بالمدينة المنورة، چاپ اول، ۱۴۰۸ق، ۱۹۸۸م.

کتاب حاضر، در حقیقت نقدی است بر رساله دکتورای آقای دکتر حمزه الملباری، که موضوعش تحقیق و تخریح بخش دوم از کتاب غایة المقصد فی زوائد المسند است، و در آن به دو حدیث ابن عمر و ابن عباس پرداخته و آنها را مورد مناقشه قرار داده است. وی مدعی است که «مسلم» آنها بدین جهت در کتاب صحیح خود ذکر کرده، تا علل و اشکالات آن شناسایی شود.

- نویسنده کتاب، پس از مناقشه و ردّ

تالیف شده پیرامون آن می پردازد.
در بخش دوم کتاب که مباحث اصلی
را شامل می شود، نویسنده، بررسی
منهج مسلم را به چند بخش تقسیم نموده
است:

الف) منهج وی در کیفیت ذکر اسانید:
۱. هر روایت را به همراه سندش ذکر
نموده است.

۲. چند سند را در قالب یک سند جمع
کرده، حدیث را به دنبالش آورده است.

۳. چند سند را جداگانه ذکر کرده،
متن حدیث را دنبال سند اول آورده است.

ب) اهداف مسلم از تعدد اسناد و احادیث
هر باب:

۱. شناخت احادیث تک راوی

۲. شناخت تعدد راویان یک حدیث

۳. شناخت تعدد راویان به همراه اختلاف

جزئی در روایت

۴. شناخت تعدد راویان به همراه اختلاف

روایات

۵. شناخت کسانی که به تدلیس متهم

هستند.

۶. شناخت اختلاف الفاظ راویان در

نقل حدیث.

درجه از صحت که مد نظرش بوده،
رسیده باشد، تنها احادیث طبقه
دوم را ذکر می کند.

۵. و گاهی در یک باب، فقط
حدیث یک صحابی را ذکر می کند.

- بنابراین باید دانست که، تقدّم و تاخّر
احادیث هیچ تأثیری در قوّت و ضعف و
یا صحتّ و معلّل بودن احادیث ندارد.

سپس نویسنده مثالهای بسیاری از
صحیح مسلم برای هر یک از موارد
پنج گانه فوق ذکر می کند.

- در ادامه، وی به نقد دیدگاه های
«الملیباری» در رساله دکتراش می پردازد،

و به تفصیل با دلایل گوناگون؛ شبهات
وی را در معلّل بودن بعضی روایات

مسلم به چالش می کشد.

* الامام مسلم و منهجه في صحیحه،

الدكتور محمد عبدالرحمن طوالبه، دار
عمار - عمان، ۱۴۱۸ق / ۱۹۹۸م، چاپ

اول (رساله دکتوری)

مؤلف پس از ذکر زندگینامه، سفرها،
اساتید و شاگردان و تالیفات وی، به

معرفی تفصیلی کتاب صحیح مسلم و آثار

۷. برطرف شدن اشتباه در بعضی اسانیده به وسیله اسانید دیگر .

ج) منهج مسلم در علوم سند از حیث اتصال داشتن .

د) منهج مسلم در علوم سند از حیث منفصل بودن .

ه) منهج مسلم در علوم متن از حیث روایت .

ز) منهج مسلم در علوم متن از حیث درایت .

* الحکیم الترمذی و منهجه فی نوادر الاصول، الدكتور رجاء مصطفی جزین، دارالآفاق العربیة، القاهرة، چاپ اول، ۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۸م .

بخش اول کتاب، که چهار فصل در را در خود جای داده است، به زندگی ترمذی و اوضاع زمان وی و نیز اساتید و شاگردان، اندیشه ها و جایگاه علمی حکیم ترمذی پرداخته و تالیفات پُرشمار او را نام می برد .

در بخش دوم: ابتدا جایگاه محدث بودن حکیم ترمذی را شناسایی و معرفی می کند، و در ادامه به کتاب الامثال من القرآن و السنة پرداخته و احادیث آن را

تخریح می نماید . که در تخریح احادیث این کتاب، آنها را به چهار گروه زیر تقسیم کرده است :

۱. احادیث صحیحة

۲. احادیث حسن

۳. احادیث ضعیف

۴. احادیثی که تنها از طریق ترمذی روایت شده است .

در ادامه به تخریح احادیث مهم ترین کتاب حدیثی ترمذی یعنی نوادر الاصول فی معرفة اخبار الرسول همت گماشته، آنها را به پنج گروه تقسیم می کند :

۱. احادیث صحیح

۲. احادیث حسن

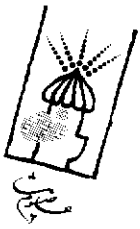
۳. احادیث ضعیف

۴. احادیثی که درجه آنها را به دست نیاورده
۵. احادیثی که تخریح آنها برایش میسر نشده است .

* منهج دراسة الأسانید و الحکم علیها

- ویلیه دراسة فی تخریح الأحادیث، الدكتور ولید بن حسن العانی، دارالفنایس، اردن- عمان، چاپ اول، ۱۴۱۸ق/ ۱۹۹۷م .

این کتاب، منهج شناسی کتب سته

و توثیق نشده‌اند (مستور، مجهول الحال)

۸. کسانی که توثیق نشده‌اند و در مورد

آنها اطلاق ضعیف شده است (ضعیف)

۹. کسانی که از آنها فقط یک حدیث

روایت شده و توثیق نشده‌اند (مجهول)

۱۰. کسانی که توثیق نشده و به نقصی

تضعیف شده‌اند (متروک، متروک الحدیث،

واهی الحدیث، ساقط)

۱۱. کسانی که به دروغ متهم شده‌اند.

۱۲. کسانی که به نام دروغگو یا واضع

نام برده شده‌اند.

* مناهج المحدثین فی روایة الحدیث

بالمعنی، دکتر عبدالرزاق بن خلیفه الشایجی،

دکتر السید محمد السید نوح، دار ابن

حزم، بیروت - لبنان، چاپ اول،

۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۸م.

این کتاب در مورد روش نقل حدیث به معنا

است، و آیا نقل به معنا مجاز است یا خیر؟ و

اگر مجاز است، دلایل و ضوابط آن چیست؟

فصول و بخشهای کتاب بدین صورت

است:

۱. تاریخچه مختصر روایت به معنا

(نقل به معنا)

اهل سنت را طبق روش «ابن حجر» در
تقریب التهذیب بیان داشته است.

ابن حجر برای ارزش گذاری رواة،

دوازده مرتبه بر شمرده است. که آقای

دکتر «ولید بن حسن العانی» در این کتاب

آنها را بازبایی نموده، و حکم هر مرتبه را

مشخص کرده است، چون ابن حجر فقط

به بیان مراتب اکتفا نموده است.

مراتب رواة نزد ابن حجر:

۱. صحابه

۲. کسانی که تأکید بر مدحشان شده

(اوثق الناس، ثقة ثقة، ثقة حافظ)

۳. کسانی که یک صفت مرجح دارند

(ثقة، متقن، ثبت، عدل)

۴. کمی پایین تر از درجه سوم (صدوق،

لا باس به، لیس به باس)

۵. کمی پایین تر از درجه چهارم

(صدوق سیء الحفظ، صدوق یهم، له

اوهام، یخطیء، تغیر بآخره) و نیز مواردی

مثل (تشیح، قدر، نصب، ارجاء، تجهّم)

۶. کسانی که حدیث کمی دارند و

ثابت نشده که متروک الحدیث بوده‌اند

(مقبول حیث یتابع)

۷. کسانی که بیشتر از یک حدیث دارند

- تعریف نقل به معنا

- اسباب اختلاف راویان در الفاظ حدیث

۲. روش و عقیده کسانی که نقل به

معنا را جایز می دانند، ضوابط و ادله آنان

۳. روش و عقیده کسانی که نقل به

معنا را مجاز نمی دانند، عوامل و دلایل آنان

۴. نظر برتر درباره نقل به معنا، همراه

دلیل آن.

۵. نتایج و پیشنهادات در این موضوع

کتاب به شمار می روند، منهج علمای

مسلمان در تصحیح حدیث تحت دو عنوان:

منهج محدثین در تصحیح حدیث، و

منهج فقهای اصولی در تصحیح حدیث،

مورد جستجو و کنکاش مؤلف قرار می گیرد.

هر یک از این دو باب دارای فصولی

بدین قرار است.

باب دوم:

۱. مفاهیم نظری برای دو شرط عدالت

و ضبط

۲. تطبیق میدانی دو مفهوم عدالت و ضبط

۳. اتصال سند

۴. سلامت از شدوذ در سند و متن

۵. سلامت از عیب در سند و متن

۶. تطبیق میدانی منهج محدثین

باب سوم:

۱. مفاهیم نظری شروط تصحیح

۲. تطبیق میدانی شروط سند و متن

۳. راههای دیگر تصحیح در منهج

فقها و اصولیان

۴. نقد تصحیح حدیث به وسیله ای

غیر از روش علمی خاص.

در باب چهارم، نیز «اجتهاد در تصحیح

حدیث و شرایط آن» مورد بررسی قرار گرفته است.

* الحدیث الصحیح و منهج علماء المسلمین

في التصحیح، عبدالکریم اسماعیل صباح،

مکتبة الرشد، ریاض - و شرکه الریاض للنشر

و التوزیع، چاپ اول، ۱۴۱۹ق / ۱۹۹۸ م.

در مدخل این کتاب، ابتدا با موضوع

بحث، اهداف و مشکلات آن آشنا شده،

به تعاریف اصطلاحات و مفاهیم به کار

رفته برمی خوریم.

مؤلف در باب اول به بررسی دو مورد

ذیل می پردازد:

۱. تدوین حدیث پیامبر در عصر آن

حضرت و صحابه.

۲. بازیابی شروط صحت حدیث.

در باب دوم و سوم، که مهم ترین ابواب